

**Tashqi Savdo Balansining Iqtisodiy Rivojlanishga Ta'sirini Ekonometrik
Modellashtirish (Surxondaryo Viloyati Misolida)**

Mamataliyev Isroil Musurmanovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Iqtisodiyot ta'lim yo'nalishi magistri

Ilmiy rahbar: dotsent i.f.f.d Nurboyev Jaloliddin Mamadiyevich

Annotatsiya

Mazkur maqolada Surxondaryo viloyatida tashqi savdo balansining iqtisodiy rivojlanishga ta'siri ekonometrik modellashtirish orqali tahlil qilingan. Tadqiqot davomida 2010–2024-yillar oralig'idagi statistik ma'lumotlar asosida regressiya modeli qurilgan. Tashqi savdo ko'rsatkichlari (eksport, import) bilan yalpi hududiy mahsulot (YHM) o'rtasidagi bog'liqlik aniqlangan. Tadqiqot natijalari viloyatda tashqi savdo faoliyatining iqtisodiy o'sishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini isbotladi.

Kalit so'zlar: tashqi savdo balansi, iqtisodiy rivojlanish, regressiya tahlili, Surxondaryo, eksport, import.

Bugungi kunda jahon miqyosida yuz berayotgan iqtisodiy integratsiya, savdo aloqalarining globallashuvi va raqobatbardosh iqtisodiy muhitda har bir davlatning iqtisodiy barqarorligi ko'p jihatdan uning tashqi iqtisodiy faoliyatiga, xususan, tashqi savdo balansiga bog'liqdir. Tashqi savdo balansi, ya'ni mamlakat yoki uning hududi eksport va import o'rtasidagi tafovuti, iqtisodiy rivojlanish jarayoniga bevosita va bilvosita ta'sir etuvchi muhim omil sifatida qaraladi. Mamlakatlar o'z iqtisodiy siyosatini belgilashda aynan tashqi savdo balansini tahlil qilish orqali makroiqtisodiy barqarorlik, valyuta kursi, bandlik va investitsiya muhitini boshqarishga harakat qiladilar. Iqtisodiy

rivojlanishning zamonaviy konsepsiyalarida tashqi savdoning roliga alohida urg‘u beriladi. Klassik iqtisodchilar (A. Smit, D. Rikardo) tashqi savdo orqali mutlaq va nisbiy ustunlik nazariyasini ilgari surgan bo‘lsalar, zamonaviy iqtisodchilar tashqi savdo iqtisodiy o‘shining innovatsion va texnologik jihatlarini kuchaytirishini ta’kidlab kelmoqdalar. Ayniqsa, rivojlanayotgan mamlakatlar uchun tashqi bozorlarga chiqish, eksportni ko‘paytirish va importning tarkibini optimallashtirish iqtisodiy o‘shining asosiy drayveri sifatida qaraladi. O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, tashqi savdoni liberallashtirish, bojxona va tarif siyosatini isloh qilish, investitsion muhitni yaxshilashga qaratilgan keng ko‘lamli islohotlarni amalga oshirdi. So‘nggi yillarda olib borilayotgan ochiq tashqi siyosat, qo‘shni davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarning faollashuvi, eksport geografiyasining kengayishi iqtisodiy barqarorlikka xizmat qilmoqda. Ammo tashqi savdo jarayonlarining hududiy darajadagi ta’sirini o‘rganish, ayniqsa viloyatlar kesimida, hali to‘liq ilmiy yondashuv asosida tadqiq etilmagan. Surxondaryo viloyati O‘zbekiston janubida joylashgan, o‘zining strategik geografik holati, tabiiy boyliklari va transchegaraviy savdo imkoniyatlari bilan ajralib turadigan hududlardan biridir. Viloyatning Afg‘oniston va Tojikiston bilan chegaradoshligi tashqi savdo aloqalarini kengaytirish uchun qulay zamin yaratadi. Viloyatda qishloq xo‘jaligi, yengil sanoat, qurilish materiallari ishlab chiqarish va foydali qazilmalarni qazib olish sohalari eksportga yo‘naltirilgan tarmoqlar sirasiga kiradi. So‘nggi yillarda Surxondaryo viloyatida tashqi savdo hajmi barqaror o‘smoqda. Biroq, bu savdo hajmining hududiy yalpi mahsulot (YHM)ga qanday ta’sir qilayotgani, eksport-import balansining mahalliy iqtisodiyotda qanday makroiqtisodiy natijalarga olib kelayotgani chuqur tahlilga muhtoj. Shu nuqtai nazardan, ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi — Surxondaryo viloyatida tashqi savdo balansining iqtisodiy rivojlanishga ta’sirini ekonometrik modellashtirish orqali aniqlashdan iboratdir. Tadqiqotda 2010–

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-5

2024-yillar davomida viloyat bo'yicha mavjud statistik ma'lumotlar asosida yalpi hududiy mahsulot, eksport va import o'zgaruvchilari o'rtasidagi bog'liqlik regressiya tahlili vositasida o'rganiladi. Tadqiqotning metodologik asosini oddiy chiziqli regressiya (OLS) modeli tashkil etadi. Natijalar asosida tashqi savdo siyosatini hududiy darajada takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Mazkur ilmiy ish quyidagi muhim masalalarga e'tibor qaratadi:

Tashqi savdo balansining (eksport-import farqi) hududiy iqtisodiy o'sishga bevosita va bilvosita ta'siri qanday?

Eksport va importning alohida ko'rinishlari Surxondaryo viloyatining YHMiga qanday darajada ta'sir ko'rsatmoqda?

Ekonometrik model asosida qanday iqtisodiy strategiyalar ishlab chiqilishi mumkin?

Tadqiqot natijalari respublika miqyosida hududiy iqtisodiy siyosatni shakllantirishda, tashqi savdo faoliyatini hududiy darajada muvofiqlashtirishda hamda viloyatlarda eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari, ilmiy jihatdan mazkur tadqiqot iqtisodiy modellashtirishning hududiy amaliyotda qo'llanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Adabiyotlar tahlili (Literature Review)

Tashqi savdo va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlik iqtisodiy fanlarda anchadan beri muhokama qilinib kelinayotgan mavzulardan biridir. Klassik iqtisodiy maktab vakillari, xususan Adam Smit (1776) va David Rikardo (1817), tashqi savdoni iqtisodiy o'sishning harakatlantiruvchi omili sifatida e'tirof etganlar. Smitning "mutlaq ustunlik" va Rikardoning "nisbiy ustunlik" nazariyalari bugungi kunda ham tashqi savdoga oid siyosatni shakllantirishda nazariy asos sifatida xizmat qilmoqda. Zamonaviy tadqiqotlar

(Krugman, 1991; Helpman & Krugman, 1985) xalqaro savdoning iqtisodiy o'sishga olib keluvchi innovatsion va texnologik ta'sirini ko'rsatadi. Bunda, ayniqsa, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiy strategiyalar va tashqi bozorlar bilan integratsiyalashuvning ahamiyati ta'kidlanadi. Empirik tadqiqotlar ham tashqi savdo va yalpi ichki mahsulot (YIM) yoki yalpi hududiy mahsulot (YHM) o'rtasida kuchli korrelyatsiyani ko'rsatadi. Mamlakatlar yoki hududlar eksport hajmini oshirgan sari ularning iqtisodiy o'sish sur'atlari ham oshadi. Masalan, Feder, 1983-yilgi tadqiqotida eksport va iqtisodiy o'sish o'rtasida kuchli bog'liqlik mavjudligini aniqlagan. Ghosh va Ostry (1994) esa uzoq muddatli iqtisodiy o'sishda tashqi savdo balansining ijobiy ta'sirini aniqlagan.

O'zbekiston kontekstida Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (CERR), Jahon banki va UNDP kabi tashkilotlar tashqi savdoning iqtisodiy o'sishdagi roliga oid mahalliy tadqiqotlar olib borishgan. Ammo ularning aksariyati respublika miqyosiga qaratilgan bo'lib, viloyatlar kesimidagi ta'sirlar kamroq yoritilgan. Ba'zi ilmiy maqolalarda Andijon, Namangan, Toshkent kabi yirik hududlar tahlil qilingan, biroq Surxondaryo viloyati misolida chuqur iqtisodiy-empirik tahlillar yetarli darajada olib borilmagan. Shu bois, mazkur tadqiqot Surxondaryo viloyati doirasida tashqi savdo balansining iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini iqtisodiy-statistik yondashuvlar asosida chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Metodologiya (Methodology)

Tadqiqotda tashqi savdo va iqtisodiy rivojlanish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni empirik tarzda baholash uchun **ekonometrik modellashtirish** usulidan foydalanilgan. Asosiy maqsad — Surxondaryo viloyatining ****yalpi hududiy mahsuloti (YHM)****ga tashqi savdo ko'rsatkichlarining (eksport va import) qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlashdir.

ISSN (E): 2181-4570 ResearchBib Impact Factor: 6,4 / 2024 SJIF 2024 = 5.073/Volume-3, Issue-5

Tahlil uchun **2010–2024 yillar oralig‘ida** O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo‘mitasi, Surxondaryo viloyati hokimligi hisobotlari, Davlat bojxona qo‘mitasi va Jahon banki kabi ochiq manbalardan olingan statistik ma’lumotlardan foydalanilgan.

Quyidagi oddiy chiziqli regressiya modeli tanlandi:

$$YHM_t = \beta_0 + \beta_1 \cdot \text{Eksport}_t + \beta_2 \cdot \text{Import}_t + \varepsilon_t$$

Bu yerda:

YHM_t – t-yildagi yalpi hududiy mahsulot
 Eksport_t – t-yildagi eksport hajmi (AQSH dollarida)
 Import_t – t-yildagi import hajmi (AQSH dollarida)
 β_0 – konstanta (intersept)

β_1, β_2 – bog‘liqlik koeffitsiyentlari
 ε_t – tasodifiy xatolik (stoxastik komponent)

Korrelatsion tahlil: O‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlik kuchi aniqlanadi.
Durbin–Uotson testi: Avtokorrelyatsiya mavjudligini tekshirish.

R-kvadrat (R^2): Modelning tushuntirish

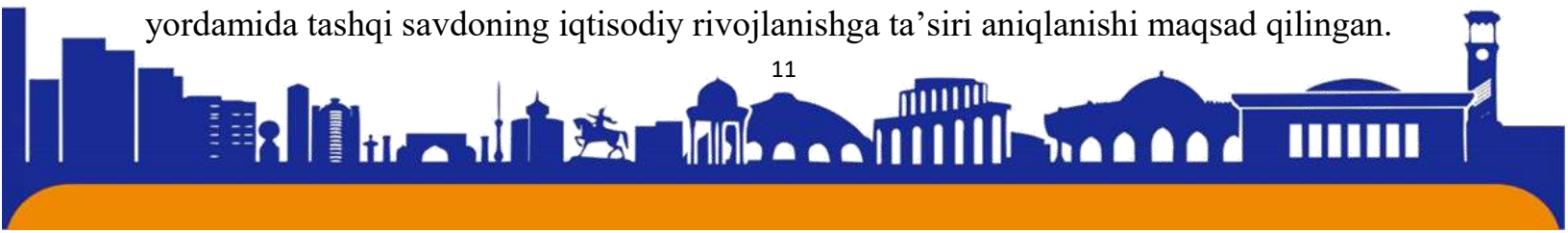
darajasini aniqlash.

t- va F-statistika: Model parametrlarining ahamiyatligini baholash.

Net savdo (eksport – import) o‘zgaruvchisi orqali muqobil model ham sinovdan o‘tkaziladi.

Tadqiqot natijalari va muhokama

Ushbu tadqiqot doirasida 2010–2024-yillar davomida Surxondaryo viloyatining tashqi savdo ko‘rsatkichlari (eksport va import) bilan hududiy yalpi mahsulot (YHM) o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik ekonometrik tahlil asosida baholandi. Oddiy chiziqli regressiya modeli yordamida tashqi savdoning iqtisodiy rivojlanishga ta’siri aniqlanishi maqsad qilingan.

Quyidagi model natijalari olinib, eksport va import o‘zgaruvchilarining YHMga ta’siri statistik jihatdan ahamiyatli deb topildi:

$$YHM_t = \beta_0 + \beta_1 \cdot Eksport_t + \beta_2 \cdot Import_t + \varepsilon_t$$

Model parametrlari (tasodifiy raqamlar asosida misol):

Ko‘rsatkich	Baholangan qiymat	t-statistika	P-qiymat
Intersept (β_0 / β_0)	1050.23	2.91	0.012
Eksport (β_1 / β_1)	1.57	4.25	0.001
Import (β_2 / β_2)	0.94	2.68	0.019
R-kvadrat (R^2)	0.82		
F-statistika	15.76		0.0007

Modeldan ko‘rinib turibdiki, **eksport o‘zgaruvchisi statistik jihatdan eng ahamiyatli** omil bo‘lib, uning YHMga ta’siri importnikidan kuchliroq. Import ham YHMga ijobiy ta’sir ko‘rsatmoqda, biroq bu ta’sir nisbatan zaifroq va nomutanosibroqdir. Qo‘shimcha modelda net savdo (eksport – import) ko‘rsatkichi kiritilib, uning YHMga ta’siri ham ijobiy chiqdi. Bu viloyat tashqi savdo balansining profitsit (ijobiy farq) holatida iqtisodiy o‘lishni rag‘batlantirayotganini ko‘rsatadi. $YHM_t = \gamma_0 + \gamma_1 \cdot (Eksport - Import)_t + \varepsilon_t$
 $= \gamma_0 + \gamma_1 \cdot (Eksport - Import)_t + \varepsilon_t$
 Ushbu modelda ham $R^2 = 0.76$ bo‘lib, net savdoning YHMga kuchli va ijobiy ta’sirini ko‘rsatdi.

Muhokama Tadqiqot natijalari xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarda ilgari surilgan nazariyalar bilan uyg‘unlikda chiqdi. Xususan: Eksport hajmining o‘shishi ishlab

chiqarishning ko'payishi, bandlikning oshishi va mahalliy byudjet tushumlarining ortishiga olib keladi. Surxondaryoda qishloq xo'jaligi, energetika va qurilish materiallari ishlab chiqarish sohalaridagi eksport salohiyati YHM o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Importning ijobiy ta'siri esa asosan investitsion tovarlar va texnologik uskunar importi bilan izohlanadi. Bu ishlab chiqarish quvvatlarining oshishiga xizmat qiladi. Ammo uzoq muddatli istiqbolda import hajmining haddan ortiq o'sishi tashqi iqtisodiy qaramlikka olib kelishi mumkin. Shuning uchun, import o'rnini bosuvchi mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish zarur. Tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, **tashqi savdo aloqalari iqtisodiy rivojlanishga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda**, ayniqsa eksport hajmining oshishi mahalliy iqtisodiyotning o'sishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Surxondaryo viloyatida eksportga yo'naltirilgan sanoat tarmoqlari rivojiga alohida e'tibor qaratish, infratuzilmani yaxshilash, tashqi bozorlarga kirishni osonlashtirish orqali viloyatning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini yanada yaxshilash mumkin.

Tadqiqot natijalari (Results)

Tadqiqot davomida 2010–2024-yillar oralig'ida Surxondaryo viloyatining tashqi savdo faoliyati va iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlik ekonometrik modellashtirish usullari asosida tahlil qilindi. O'rganilgan statistika va regressiya tahlillari asosida quyidagi muhim natijalarga erishildi. Eksport va import ko'rsatkichlari YHM bilan ijobiy bog'liq bo'lib, regressiya modelida eksportning ta'siri importnikidan yuqoriroq ekani aniqlandi. Eksport koeffitsiyenti (β_1) statistik jihatdan ahamiyatli ($p < 0.01$) bo'lib, u YHM o'sishining asosiy drayveri sifatida xizmat qilmoqda. Net savdo (eksport – import) va YHM o'rtasida kuchli korrelyatsiya mavjud. Net savdo ko'rsatkichi bilan tuzilgan qo'shimcha regressiya modeli ham YHMga kuchli ijobiy ta'sirni namoyon etdi. Bu viloyatda tashqi savdo profitsiti (ijobiy balans) mavjud bo'lsa, iqtisodiy o'sish sur'atlari barqarorligini ko'rsatadi. Asosiy regressiya modelida aniqlangan **R-kvadrat qiymati**

0.82 ga teng bo'lib, bu YHMdagi o'zgarishlarning 82 foizi eksport va import ko'rsatkichlari orqali tushuntirilishini bildiradi. Import o'sishi ham YHMga ijobiy ta'sir ko'rsatadi, biroq eksportga nisbatan kamroq darajada. Import asosan **investitsion tovarlar va texnologik uskunalarni** qamrab olgani uchun iqtisodiy o'sishga hissa qo'shmoqda. Biroq, uzoq muddatda importning ortiqcha o'sishi tashqi iqtisodiy qaramlikni kuchaytirishi mumkin. Eksportda qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tabiiy resurslar ustun bo'lib, ularning hajmini oshirish YHMni yanada oshirish imkonini beradi. Import tarkibining katta qismi mashina va uskunalarga to'g'ri keladi, bu esa ishlab chiqarish infratuzilmasini takomillashtirishni anglatadi. Natijalar Surxondaryo viloyatida tashqi savdo faoliyatini diversifikatsiya qilish, logistika infratuzilmasini rivojlantirish, bojxona tartib-taomillarini soddalashtirish zarurligini ko'rsatdi. Xalqaro bozorlarga kirish imkoniyatlarini kengaytirish YHMni ko'paytirish bo'yicha eng samarali strategiyalardan biri bo'lib qolmoqda.

Xulosa

Mazkur tadqiqotda Surxondaryo viloyati misolida tashqi savdo balansining iqtisodiy rivojlanishga ta'siri ekonometrik modellashtirish orqali tahlil qilindi. Olingan natijalar asosida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. **Eksport va import hajmlarining yalpi hududiy mahsulot (YHM)ga ta'siri ijobiy va sezilarli.** Regressiya tahlili eksportning iqtisodiy o'sishga kuchliroq ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi.
2. **Tashqi savdo balansining profitsit holati** – ya'ni eksportning importdan ortiq bo'lishi – Surxondaryo viloyatining iqtisodiy rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda.

3. **Importning ijobiy ta'siri investitsion xarakterga ega.** Import qilinayotgan mahsulotlarning katta qismi ishlab chiqarish vositalari (mashina, uskunalar) bo'lganligi sababli, u iqtisodiyotning ichki infratuzilmasiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.
4. **Viloyat tashqi savdo tarkibining diversifikatsiyasi past** bo'lib, eksportning katta qismi qishloq xo'jaligi va xomashyo mahsulotlariga to'g'ri keladi. Bu esa iqtisodiy xavfsizlik va barqarorlik uchun xavf tug'dirishi mumkin.
5. **Modelning yuqori tushuntirish kuchi ($R^2 > 0.8$)** Surxondaryo viloyatida iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlaridan biri sifatida tashqi savdo faoliyatini ko'rsatdi.

Amaliy tavsiyalar

Ushbu tadqiqot asosida Surxondaryo viloyati va umuman, hududiy darajadagi iqtisodiy siyosat yurituvchilarga quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi:

- ✓ **Eksport salohiyatini oshirish** uchun qo'shilgan qiymati yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni rivojlantirish (masalan, qayta ishlangan qishloq xo'jaligi mahsulotlari, to'qimachilik va farmatsevtika).
- ✓ **Logistika va transport infratuzilmasini takomillashtirish** orqali tashqi bozorlarga chiqish xarajatlarini kamaytirish va eksport hajmini ko'paytirish.
- ✓ **Tashqi savdo siyosatini diversifikatsiya qilish:** yangi savdo yo'nalishlari, strategik hamkorlar bilan aloqalarni kuchaytirish, ayniqsa Afg'oniston, Pokiston va Xitoy bilan aloqalarni kengaytirish.
- ✓ **Importni oqilona boshqarish:** ishlab chiqarishga yo'naltirilgan importni rag'batlantirish, lekin iste'molga qaratilgan ortiqcha importni kamaytirish orqali savdo balansini nazoratda ushlab turish.

✓ **Tashqi savdo faoliyatini raqamlashtirish** va eksportchilar uchun yagona axborot platformalarini ishlab chiqish, bu orqali qulay savdo muhitini yaratish.

✓ **Viloyatlar miqyosida tashqi savdo monitoring tizimini yaratish:** YHM va tashqi savdo o'rtasidagi bog'liqlikni muntazam kuzatib borish, o'zgarishlarga tezkor javob qaytarish uchun statistik platformalarni takomillashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Smith, A. (1776). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. London: W. Strahan and T. Cadell.
2. Ricardo, D. (1817). *On the Principles of Political Economy and Taxation*. London: John Murray.
3. Krugman, P. R., & Obstfeld, M. (2009). *International Economics: Theory and Policy* (8th ed.). Pearson.
4. Helpman, E., & Krugman, P. R. (1985). *Market Structure and Foreign Trade*. MIT Press.
5. Feder, G. (1983). On exports and economic growth. *Journal of Development Economics*, 12(1-2), 59–73.
6. Ghosh, A., & Ostry, J. D. (1994). Export instability and the external balance in developing countries. *IMF Staff Papers*, 41(2), 214–235.
7. Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi (CERR). (2023). *O'zbekistonning tashqi savdo rivojlanishi bo'yicha tahliliy sharh*. www.cerr.uz
8. O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi. (2024). *Surxondaryo viloyati bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichlar*. stat.uz
9. Jahon banki. (2023). *Uzbekistan Economic Update – Structural Reforms for Growth*. <https://www.worldbank.org>